

HISTORY

Діяльність Харківського губернського земства в 60-х-80-х рр. XIX століття (в контексті формування засад громадянського суспільства)

О. О. Бакуменко

Українська інженерно-педагогічна академія м. Харків, Україна
Corresponding author. E-mail: elena74y@gmail.com

Paper received 04.12.20; Accepted for publication 16.12.20.

<https://doi.org/10.31174/SEND-HS2020-243VIII43-03>

Анотація. В статті проаналізовані основні напрямки практичної діяльності Харківського губернського земства з точки зору формування ними принципів громадянського суспільства. Розглянутий початковий період історії губернського земства, коли основні напрямки його діяльності лише формувалися. Дана характеристика соціально-політичним умовам функціонування земства. Зроблені висновки щодо взаємозв'язку тих чи інших видів діяльності з формуванням окремих принципів та функцій громадянського суспільства.

Ключові слова: *місцеве самоврядування, земство, громадянське суспільство, територіальна громада, механізми взаємодії.*

Постановка проблеми. Згідно сучасної теорії демократії, саме місцеве самоврядування, як сфера самореалізації і самоорганізації громадян, є одним з основних елементів громадянського суспільства. Будь яка країна має свій власний досвід та історичні традиції, вивчення яких дає змогу краще зрозуміти сутність та особливості сучасних форм самореалізації громадян та їх асоціацій. В цьому зв'язку вивчення історичного внеску органів місцевого самоврядування імперії в формування засад громадянського суспільства є безумовно актуальним для з'ясування особливостей розвитку подібних інститутів в сучасній Україні.

Історіографія проблеми. Історія діяльності закладів земського самоврядування вивчається дуже давно і плідно [1]. Проте роботи присвячені безпосередньо внеску земського самоврядування у формування засад громадянського суспільства почали з'являтися переважно протягом останніх двох десятиліть [2]. Практично недослідженим (за винятком статей автора даної публікації) залишається цей аспект і стосовно діяльності одного з найвидатніших українських губернських земств – Харківського [3].

Метою публікації. є простежити особливості формування й здійснення основних напрямків практичної діяльності Харківського губернського земства на початковому етапі його функціонування з точки зору значення цієї діяльності для формування принципів громадянського суспільства в країні.

Потреби соціально-економічного розвитку держави в другій половині XIX століття покликали до життя цілий ряд буржуазних реформ, проведених владою Російської імперії. Однією з таких реформ стала Земська (1864 р.), метою якої було вирішення силами самоврядування соціально-господарських проблем певних місцевостей. 155 років тому, 14 жовтня 1865 р., зібралися перші харківські губернські земські збори. Вперше представники різних станів губернії отримали можливість спільно прийняти участь у вирішенні соціально-економічних питань краю. Харківська губернія потрапила до числа 18 губерній Російської імперії де Земське Положення 1864 р. було введено протягом

1865 р. Протягом наступних двох років кількість земських губерній зросла до 32.

Насамперед, маємо сказати декілька слів про суть, та принципову новизну земського самоврядування в цілому. В умовах скасування кріпосного права, зламу ustalених норм господарювання і ускладнення його системи, питання організації господарського життя губерній було вкрай важливим. Насамперед це стосувалось виконання безлічі повинностей на користь держави, як натуральних, так і грошових, які лежали на різних станах населення. Як вказувалось в докладі Комісії по влаштуванню земського управління: «представники урядової влади весь час вказують на бездіяльність і неухвагу до справи (виконання повинностей прим. авт.) представників станів...» внаслідок чого робиться висновок про необхідність створення виборних органів наділених «дійсною і самостійною владою в завідуванні справами місцевого інтересу» [4]. Крім того, створення органів самоврядування, на думку уряду, скоріш за все мало б спрямувати громадську енергію освіченої частини населення в конструктивне русло. Земське Положення 1864 р. зафіксувало принципово нові для імперської реальності риси самоврядування, що багато в чому відповідають сучасним уявленням про елементи громадянського суспільства. В основу формування нових органів самоврядування було покладено виборність та майновий ценз [4, Т.1. С.149-150], що дозволило розширити список кандидатів, отримали доступ до участі в спільних органах самоврядування і раніше безправні селяни. Вибори провадились по трьох куріях: землевласників, власників промислових підприємств та селян. Земства таким чином отримали станово-представницький характер, почавши виконувати функцію захисту групових інтересів. Земства стали самофінансованим органом. Адаже для виконання повинностей і забезпечення власного функціонування вони отримали право брати «земський збір» з населення та певних категорій промислових закладів. Власна фінансова база забезпечувала ним більшу самостійність в визначенні напрямків своєї діяльності, підборі та навчанні необхідних спеціалістів.

Крім того, це сприяло розвитку підприємництва, відкривало нові шляхи для росту капіталістичного ладу, а відповідно і ринкової економіки – економічної основи громадянського суспільства. Сама внутрішня структура нових установ більшою мірою відповідала буржуазному суспільству вільних громадян, а не кріпаків. В нових установах явним був пріоритет представницьких органів над виконавчими. Адже повітові і губернські земські збори мали право обирати з свого складу повітові і губернські земські управи і контролювати їх діяльність. [4, Т.1. С.149-150]. Але найголовнішим досягненням нового типу самоврядування стала його всестановість. Вперше до вирішення місцевих питань було залучено широке коло мешканців: дворян, буржуазії, селян. Це робило земське самоврядування більш гнучким, привчало враховувати різноманіття місцевих інтересів, навчало толерантності, ініціативності. Можна говорити про те що такий симбіоз навчав індивідів громадянськості і взаємній відповідальності. Слід згадати і про те, що земства стали організаційною основою для ліберального руху в країні, метою якого була насамперед боротьба за буржуазні ідеали свободи та громадянськості. В цьому зв'язку ми можемо говорити про часткову реалізацію таких важливих функцій громадянського суспільства, як захисна та опозиційна. Проте слід зауважити, що все це відбувалось в умовах авторитарної держави, тому земства з самого початку були поставлені під контроль адміністрації.

В даній публікації ми спробуємо простежити втілення названих принципів в діяльності Харківського губернського земства на початковому етапі його існування, коли земські діячі лише набували господарського і громадянського досвіду.

Перші губернські збори засідали з 14 жовтня по 1 листопада 1865 р. Головою управи був обраний великий харківський землевласник А.Ф. Бантиш [5]. Всього в першому трьохріччі в склад губернських зборів було обрано 95 гласних (депутатів). З них 72 особи відносились до дворянства та чиновництва, купці різних гільдій дали 12 депутатів і селяни – 10. Таке переважання дворянства було характерне для губерній чорноземного краю. На Харківщині дворянське землеволодіння займало величезну площу близько 2 млн. десятин землі, тож не дивно, що пріоритет дворянства в земських зборах був очевидним. Кількість обраних губернських гласних в різні трирічні періоди коливалась в межах 95-89 осіб. Реальна кількість присутніх на губернських земських зборах теж коливалась. В різні роки, в залежності від активності гласних на зібранні були присутні від 78 до 20 гласних.

Губернські земські збори з 1865 і до 1888 р. очолював О.Р. Шидловський. Згідно Положення 1864 р. ця посада належала йому, як губернському голові дворянства. Навколо нього відразу скооперувалась група гласних – крупних землевласників (О.Ф. Бантиш, М. Миронов, Хрущов, Карпов і др.), які надалі виступали одним фронтом в обговоренні тих чи інших питань соціально-економічного життя губернії, особливо якщо ці питання зачіпали їх економічні інтереси. Одночасно сформувалась і група ліберально налаштованої інтелігенції та дворянства (З.І. Бекарюков, Г.П. Данілевський, М. Делярю, С. Абаза, О.О. Телятников та інш.) не-

офіційним лідером якої став знаний в харківській громаді Є.С. Гордієнко. Саме з ініціативи цієї групи провадились в життя більшість прогресивних рішень зборів.

Декілька слів слід сказати про організацію і діяльність Харківської губернської земської управи – як виконавчого органу земського самоврядування. На відміну від зборів, які збирались 1-2 рази на рік, управа діяла щоденно, вирішувала повсякденні питання життя, реагувала на потреби місцевої громади, вела переписку с місцевою державною адміністрацією, видавала і приймала кошти. За свою роботу управа звітувала перед черговими губернськими зборами. До складу управи, окрім її голови, в різні роки входило ще 6-3 земця. На відміну від посади гласного, посада члена управи була оплачуваною. Так, заробітна платня за вересень 1867 р. складала: голові управи та членам управи – по 100 руб., секретар – 83 руб.33 коп., діловоду – 41 руб.66 коп., бухгалтер – 50 руб., регістратор – 25 руб., писцям – від 15 до 25 руб., сторожам – по 8 руб. [5. Оп.1. С.30. Арк.116]. З часом зарплатня зростає. Для порівняння на той же час лікар в губернській земській лікарні отримував 400 руб. на рік і на додачу 100 руб. на роз'їзди по губернії, зарплатня ж інших робітників була ще менше [5. Оп.1.С.30. Арк. 113 зв].

Слід зазначити, що при губернській управі велось дуже докладне діловодство, завдяки якому ми й маємо уяву про нагальні проблеми і досягнення земського самоврядування на Харківщині. Поступово, задля оптимізації роботи управи при ній було створено ряд відділів, які займались впорядкуванням діловодства в той чи іншій сфері діяльності земств. Діловодство кожного з відділів велось окремо, кожний з них готував певні матеріали до чергової сесії земських зборів. Починаючи з 1870 р. ведеться обов'язкове стенографування звітів та засідань земських зборів. Завдяки цій роботі сучасний дослідник отримує масу інформації як про роботу самого земства так і про стан соціально-економічного розвитку нашого краю тих часів. Докладне діловодство земств значно сприяло створенню єдиного інформаційного простору, як в межах губернії, так і імперії в цілому. Обмін інформацією між губернськими земствами (розсилка журналів засідань велась з перших днів, про що свідчить наявність в харківських архівах журналів засідань земств Полтавщини, Чернигівщини, Москви тощо) давав змогу обійти «підводне каміння» в практичній діяльності. З цим завданням на пряму було пов'язане розповсюдження інформації щодо стану господарства та соціальної сфери в губернії, що пізніше призвело до виникнення земської статистики. Вільний інформаційний простір є важливим підґрунтям громадянського суспільства адже це простір для формування громадської думки. Одним з напрямків реалізації діяльності Харківського губернського земства з перших років став пошук впливу на місцеві засоби масової інформації, основним видом яких на той час був періодичний друк. Найбільше уваги з боку земств викликала діяльність місцевих органів газет та журналів. Слід зазначити, що саме вони є сферою вияву місцевих ініціатив, демонструють наявність або відсутність зворотного зв'язку між владою і суспільством, відображають потреби місцевих громад. Вже

на перших губернських зборах у більшості земств пролунали голоси про необхідність створення місцевих земських друкованих видань [6]. У Харківському губернському земстві вперше поставив це питання на порядку денний в грудні 1877 р. гласний Є.С. Гордієнко, запропонувавши силами земства видавати земський безцензурний журнал. Є.С. Гордієнко зауважував, що «...журнал потрібен земству для вираження громадської думки. Але неодмінно треба, щоб ця думка була вільна, публічна і гласна. Від цього буде залежати успіх земської справи» [7]. Більшість ліберально налаштованих гласних Харківського губернського земства, підтримувало думку Є.С. Гордієнка, не зважаючи на опір консервативних елементів. Декілька сесій губернських зборів послідовно висували клопотання перед владою щодо створення безцензурного земського журналу, але ці клопотання на першому етапі існування земства так і не були задоволені. Харківські земці активно виступали на сторінках місцевої преси «Харківських губернських відомостей» (далі – ХГВ), «Харківського вісника», «Південного краю». Прогресивними гласними, зокрема О.О. Телятниковим робились навіть пропозиції передати «Харківські губернські відомості» на баланс і під управління губернського земства [8]. На сторінках цього видання, так само, як і «Південного краю» висвітлювалися всі найважливіші питання земського господарства, які обговорювалися на чергових та надзвичайних зборах, публікувалися статті провідних земців губернії. Харківське губернське земство досягло вагомих успіхів в популяризації земської справи та розповсюдженні інформації завдяки друкованим виданням у вигляді журналів земських зібрань, оглядів практичної діяльності, статистичних збірок тощо. Подібна робота сприяла винесенню на розсуд громадськості нагальних проблем місцевого громадського життя, спонукала громадян до більш активної участі в житті громади. Проблеми і досягнення місцевих земств, висвітлені в друкованих матеріалах, ставали доступними широкому загалу, що сприяло артикуляції інтересів земського середовища, допомагало формулювати основні вимоги суспільства до влади.

Дуже важливим для губернського земства на початковому етапі виявилось вирішення нагальних економічних проблем губернії. Це було актуальним і в світлі самофінансування земств. Тому не дивно, що першими питаннями, що стали на порядок денний в обговоренні земських зборів, були питання виконання земських повинностей. До обов'язкових натуральних повинностей відносилися дорожня, квартирна, етапна тощо. Земства зобов'язані були справедливим чином розподілити ці повинності серед всіх шарів населення. Земствам була надана свобода в виборі шляху виконання цих повинностей, в тому числі вони мали право переводити натуральні повинності в грошові (тобто замість відробки особа могла видати гроші на проведення робіт), могли видавати грошову допомогу громадам, що були обтяжені натуральними повинностями занадто. Саме через можливий перевід натуральних повинностей в грошові в Харківських губернських земських зборах відбувся перший конфлікт між гласними ліберальної та консервативної спрямованості. Ліберали на чолі з О.О. Телятниковим та З.І. Бекарюковим виступали за перевод повинностей в грошовий еквівалент, що спрощувало

схему їх збирання і ставило населення краю в більш рівні умови одне з одним [5.Оп.1.С.1 Арк.10.] Група ж великих землевласників виступила проти переводу, переслідуючі власні станово-майнові інтереси [5.Оп.1.С.1 Арк.17]. Дискусія з цього питання йшла декілька років, і зрештою закінчилась перевагою ліберальних сил. Проте інтереси крупних землевласників переважили в вирішенні питання про оподаткування населення. До введення статистичного бюро, оподаткування всіх видів майна велось досить дозвольним чином. Відповідно селяни несли більшу частину податків. Консервативна група гласних послідовно лобювала рішення щодо відкладення впровадження заміни всіх побічних податків, податком на прибутковість [9]. З подібними інтересами було пов'язане і рішення губернського земства щодо встановлення на частні землі також податку як і на казенні (набагато менше) [5.Оп.1.С.1 Арк.19]. Гласні земства були продуктом своєї епохи, що впливало на їх рішення і вчинки. Проте наявність дискусій в земських зборах говорить про започаткування функції групоутворення та захисту групових інтересів як невід'ємної ознаки громадянського суспільства.

Цілий ряд напрямків діяльності земства виник з об'єктивних потреб реального життя. Так нові умови розвитку економіки, поступове впровадження нових технологій господарювання, набуття селянами особистих юридичних прав, зробив актуальною проблему розвитку народної освіти. Низький рівень письменності населення робив неприйнятним для нього не лише громадські ідеали, але й нагальні завдання громади в господарчій сфері. Ця галузь не була обов'язковою для земства, але зрештою набула величезного значення. У 1864 р. на Харківщині налічувалась 191 школа; на 133 людини приходився лише 1 письменний; на 4560 чоловік – 1 школа [10]. Ситуацію слід було змінювати. На початковому етапі діяльності, щоправда справи не йшли далі обговорення необхідності цієї справи, та видачі відносно невеликих сум сільським товариствам на забезпечення шкіл. Тим більш і позиція дворянського керівництва земства на чолі з О.Р. Шидловським передбачала, що в земства є більш важливі статі розходів [5.Оп.1.С.7. Арк.5.]. Але поступово збільшується кількість видатків на народну освіту. Так, якщо у 1871 р. губернське земство витратило на розвиток освіти 57,6 тис. руб., то у 1876 – вже 152,8 тис. руб. [6. Т.1. С.568] Це дозволило збільшити кількість земських стипендіатів в існуючих училищах, почати разом з сільськими громадами будову нових шкіл. Земські школи губернії обслуговували передусім дітей селян, представники цього стану складали більш як 90% учнів. Якщо у середині 1860-х рр. дівчаток в земських школах було удев'ятеро менше ніж хлопчиків, то з часом, кількість дівчаток збільшилась до третини від загальної кількості учнів [11]. Таким чином ми можемо говорити про запровадження певних початків принципів гендерної паритетності в сфері здобуття освіти.

Значну увагу було приділено не лише початковій освіті селянства, але й підвищенню рівня існуючих навчальних закладів в повітових містечках. Так, вже в 1875 р. губернське земство клопоталось перед міністерством народної освіти про відкриття реальних

училищ в м. Куп'янську та м. Ізюм з спільним фінансуванням державою та земством. Того ж року земство видає кредит в 30000 руб. Ахтирському повітовому земству на побудову класичної гімназії [5. Оп.1. Спр. 7. Арк.35-35 зв.]. Таких рішень з кожним роком стає все більше. Піклувалось харківське губернське земство і про позашкільну освіту. Адже розвиток і освіти, і промислів і медицини, і агрономічної допомоги населенню натикався на безграмотність сільського населення середнього і старшого віку. Для розповсюдження знань серед цієї категорії населення широко використовувались народні читання, пересувні виставки і бібліотеки [12]. Безпосередньою заслугою земського самоврядування Харківщини слід вважати і створення системи підготовки педагогічних кадрів. Стипендіати земства навчалися в Вовчанській, Старобільській, Білопільській вчительських семінаріях, на річних вчительських курсах при Куп'янській, Охтирській, Старобільській жіночій прогімназіях. Ця діяльність дозволяла наблизитися до здійснення мети – виховання індивіда свідомого, громадянина, позбавлення вчорашнього кріпака від упереджень, несамостійності, зробити його здатним до сприйняття інформації.

Перші роки існування губернського земства воно прийняло на свій баланс місцеві лікарняні заклади. У дореформений період було лише 3 окружні лікарні. З персоналом же і будівлями був повний безлад. Вже в другому земському зібранні гласний І. Мессарот вказував на необхідність запровадження участкових лікарів для більшого охоплення населення медичною допомогою. [5. Оп.1 Спр.1. Арк.17]. За перші два десятиліття існування губернського земства було створено мережу лікарняних пунктів, запущено в дію систему вакцинації від віспи, створено при кожному повіті лікарняні ради, що стежили в тому числі і за епідеміологічною ситуацією в місцевості, велась активна боротьба з епізоотіями. [5. Оп.1. Спр. 7. Арк. 41]

Заслугою першого етапу діяльності стало і створення аптечних складів, курсів для лікарняного персоналу, проведення просвітніх бесід з населенням. Звісно, не вистачало коштів, загальний санітарний рівень губернії ще довго був низьким, але всі ці заходи формували нову свідомість суспільства, в якій людське життя і здоров'я вже сприймалися як цінність, певним

чином починає формуватися почуття громадянської відповідальності за здоров'я суспільства.

На жаль, рамки статті досить обмежені і не дають можливості висвітлити весь масив діяльності губернського земства на початковому етапі його існування. Але хотілося б зупинитись ще на одній складовій. Земства були створені в рамках авторитарного режиму Російської імперії, але разом з тим ліберальні сили в землях майже з перших же років існування стали робити спроби демократизувати цей режим. Вже згадані вище спроби створити власний друкований орган, активна участь харківських земців у офіційних та напівлегальних загальноземських з'їздах, подання на адрес адміністрації численних клопотань з актуальних проблем місцевого життя, свідчать, що земства намагались створити систему зворотного зв'язку між владою і народом, як і належить інституту конструктивного громадянського суспільства. Харківські земці нарівні з земцями інших губерній виступали за участь їх представників «свідущих людей» у обговоренні загальнодержавних питань [5. оп.1,д.116,л.1]. На жаль всі ці спроби на тому етапі були урядом відхилені.

Суспільно-політична діяльність Харківського губернського земства як і більшості інших земств не виходила за межі правового поля і полягала переважно в збудженні громадської думки з питань об'єднання земств, вільного обігу інформації, розширення їх політичних прав, можливості впливати на вирішення деяких загальнодержавних питань. Стосовно проблеми внеску земств в процеси формування громадянського суспільства можна говорити про часткове виконання земством функцій групоутворення, артикуляції і захисту групових і громадських інтересів. Все це відбувалось в умовах авторитарної держави, в умовах відносно невеликого рівня освіти переважної кількості населення, за умови існування безлічі пережитків кріпосної доби. Самі земські діячі теж були продуктом старої доби і не завжди могли позбутися станових принципів та упереджень. Земства поряд з органами міського самоврядування, різними товариствами і організаціями неполітичного спрямування починають формувати механізм передачі суспільних настроїв від суспільства до влади, але механізм цей так і не було налагоджено.

ЛІТЕРАТУРА

1. Див. напр. Веселовский Б.Б. История земств. За сорок лет. СПб., 1914. Г.А. Герасименко История земского самоуправления. Саратов, Поволжская академия государственной службы им. П.А. Столыпина, 2003. 244 с Петровичева Е.М. Земское самоуправление Центральной России в 1906-1918 гг. эволюция на последних этапах деятельности. автореф. дис. докт. н. Москва:МПГУ, 2003. 40 с. Земское самоуправление в России, 1864-1918 гг.: В 2-х книгах./ отв. ред. Н.Г. Королева. М.: Наука, 2005. т.ін
2. Див. напр. Гражданская идентичность и сфера гражданской деятельности в Российской империи. Вторая половина 19 – начало XX в./ Б. Пиетров-Эннкер. М.: РОССПЭН, 2007. 302 с.; Гражданское общество и реформа местного самоуправления в России. Сборник материалов III Российского общественно-научного форума. СПб.:СПГУ, 2003. 454 с.
3. Бакуменко О.О. Социально-экономическая деятельность земств как фактор формирования гражданского общества в Российской империи конца XIX-нач. XX вв.// Вісник ХНУ. Серія Історія. Вип.46. X., 2013. с. 160-172; Бакуменко О.О. Харківське губернське земство та розвиток інформаційного простору губернії 1864-1890 рр. (У контексті формування елементів громадянського суспільства).// Вісник Національного технічного університету «Харківський політехнічний інститут»: збірник наукових праць. Серія «Актуальні проблеми історії України». Харків: НТУ «ХПІ», 2014. Вип. 54. С.12- 21
4. Матеріали по земско-общественному устройству. СПб.,1886. Т.2.С.336
5. Державний архів Харківської області. Ф.304 Харківська губерньська земська управа. О.1.С.26.Арк.1.
6. Веселовский Б.Б. История земств за 40 лет: В 4-х т. / Б.Б. Веселовский. СПб., 1911. Т.1. С. 562
7. Державний архів Харківської області,Ф.3 Канцелярія харківського генерал-губернатора, Оп.1, С.71, Арк. 1а.
8. Журнали XVI очередного губернского земского собрания Харьковской губернии с приложениями к ним с 4-го по 21-

е декабря 1880 г. / Харьковское губернское земское собрание. Х.: тип. И.М. Варшавчика. С.14

9. Свод постановлений Харьковского губернского земства 1865-1890 гг. Х., 1891. с. 308

10. Данилевский Г.П. Об образовании низших классов народа в России / Г.П. Данилевский // Отечественные записки. 1864. №3. С.291

11. Начальное народное образование в Харьковской губернии / сост. П. Фомин. Х.: тип-лит. М. Зильберберга, 1899. С.97.

12. Доклады Харьковской губернской земской управы Харьковскому губернскому земскому собранию 12 июня 1905 г. Х., 1905. с.3.

REFERENCES

1. Div. napr. Veselovskiy B.B. Ystoryia zemstv. Za sorok let. SPb., 1914. H.A. Herasymenko Ystoryia zemskoho samoupravleniya. Saratov, Povolzhskaya akademiya hosudarstvennoy sluzhby im. P.A. Stolypina, 2003. 244 s
2. Petrovycheva E.M. Zemskoe samoupravleniye Tsentralnoi Rossyy v 1906-1918 hh. evoliutsiya na poslednykh etapkh deiatelnosti. avtoref. dys. dokt. n. Moskva:MPHu, 2003. 40 s.
3. Zemskoe samoupravleniye v Rossyy, 1864-1918 hh.: V 2-kh knyakh./ otv. red. N.H. Koroleva. M.: Nauka, 2005. t.in
4. Div. napr. Hrazhdanskaia ydentychnost y sfera hrazhdanskoii deiatelnosti v Rossyiskoi ympery. Vtoraia polovyna 19 – nachalo KhKh v./ B. Pyetrov-Эннкер. M.: ROSSPЭN, 2007. 302 s.; Hrazhdanskoe obshchestvo y reforma mestnoho samoupravleniya v Rossyy. Sbornyk materialov Sh Rossyiskoho obshchestvenno-nauchnoho foruma. SPb.:SPHU, 2003. 454 s.
5. Bakumenko O.O. Sotsyalno-ekonomycheskaia deiatelnost zemstv kak faktor formirovaniya hrazhdanskoho obshchestva v Rossyiskoi ympery kontsa KhIKh-nach. KhKh vv.// Visnyk KhNU. Serii Istoryia. Vyp.46. Kh., 2013. s. 160-172; Bakumenko O.O. Kharkivske hubernske zemstvo ta rozvytok informatsiinoho prostoru hubernii 1864-1890 rr. (U konteksti formuvannia elementiv hromadianskoho suspilstva)// Visnyk Natsionalnoho tekhnichnoho universytetu «Kharkivskiy politekhnichnyi instytut»: zbirnyk naukovykh prats. Seriiia «Aktualni problemy istorii Ukrainy». Kharkiv: NTU «KhPI», 2014. Vyp. 54. S.12- 21
6. Materialy po zemsko-obshchestvennomu ustroystvu. SPb.,1886. T.2.S.336
7. Derzhavnyi arkhiv Kharkivskoi oblasti. F.304 Kharkivska hubernska zemska uprava. O.1.S.26.Ark.1.
8. Veselovskiy B.B. Ystoryia zemstv za 40 let: V 4-kh t. / B.B. Veselovskiy. SPb., 1911. T.1. S. 562
9. Derzhavnyi arkhiv Kharkivskoi oblasti,F.3 Kantseliaria kharkivskoho heneral-hubernatora, Op.1, S.71, Ark. 1a.
10. Zhurnaly XVI ocherednoho hubernskoho zemskoho sobranyia Kharkovskoi hubernyy s prylozheniyamy k nym s 4-ho po 21-e dekabria 1880 h. / Kharkovskoe hubernskoe zemskoe sobranye. Kh.: typ. Y.M. Varshavchuka. S.14
11. Svod postanovlenyi Kharkovskoho hubernskoho zemstva 1865-1890 hh. Kh., 1891. s. 308
12. Danylevskiy H.P. Ob obrazovanii nyzshykh klassov naroda v Rossyy / H.P. Danylevskiy // Otechestvennyye zapysky. 1864. №3. S.291
13. Nachalnoe narodnoe obrazovaniye v Kharkovskoi hubernyy / sost. P. Fomyn. Kh.: typ-lyt. M. Zylberberha, 1899. S.97.
14. Doklady Kharkovskoi hubernskoi zemskoi upravyy Kharkovskomu hubernskomu zemskomu sobranyiu 12 yunia 1905 h. Kh., 1905. s.3.

Activities of the Kharkiv Provincial Zemstvo in the 60's-80's of the XIX century (in the context of forming the foundations of civil society)

O. O. Bakumenko

Abstract. The article analyzes the main directions of the practical activities of the Kharkiv provincial zemstvo from the point of view of the formation of the principles of civil society by it. The article considers the initial period of the history of the provincial zemstvo, when the main directions of its activity were just being formed. The characteristics of the socio-political conditions of the functioning of the zemstvo are given. Conclusions are made about the relationship of certain types of activity with the formation of individual principles and functions of civil society.

Keywords: local self-government, zemstvo, civil society, territorial association, mechanism of co-operation.